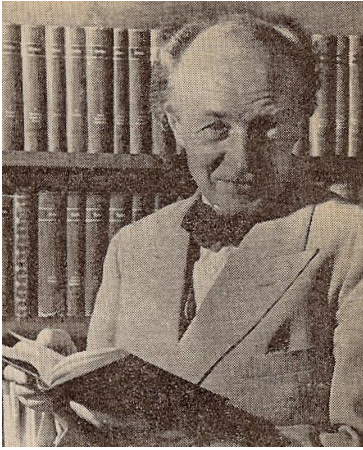

Koos Veefkind, Meester dromer

Uit: Opbouw, 13e jrg. no.30-31, nov./dec. 1969

Hieronder volgt de tekst van een lezing, die ik onlangs in een besloten kring heb gehouden. Waar dit mogelijk was, heb ik gebruik gemaakt van de geautoriseerde vertalingen. In alle andere gevallen zijn de vertalingen van mijzelf. Germanisten en nederlandisten mogen er hun gerechtvaardigde kritiek op hebben, het ging mij er alleen maar om de duitse tekst voor het publiek toegankelijk te maken. Vooraf werd het largetto uit het pianoconcert in b-klein, K.V. 595, van W. A. Mozart ten gehore gebracht.

Amadeus stond glimlachend op en legde muziek op de lessenaars. "Ik zou graag", zei hij, "nu nog "het Laatste" willen spelen."

De broers keken hem aan, maar toen stemden ze toe. Ze herinnerden zich allebei, wat hij met "het Laatste" bedoelde. Het was meer dan tien jaar geleden, dat ze het hadden gespeeld.

"Het Laatste" was het largetto uit het laatste pianoconcert, dat Mozart geschreven had. Amadeus had het voor hun instrumenten bewerkt. Het was niet helemaal het echte, maar ze konden er zich mee behelpen. Amadeus vond, dat het onsterfelijke altijd nog onsterfelijk bleef, ook al speelde men het op een lindeblad.

Voor hem was het het laatste, wat een mens kon gelukken, wanneer God hem aanraakte. Men kon het pas schrijven, wanneer men het laatste avondrood meende te zien, onder de eerste schaduw van het laatste duister, maar toch nog zo, dat het avondrood boven de schaduw stond. Dan pas had men de tijd achter zich gelaten, alle tijden van deze aarde. En dan pas sprak men weer, zoals kinderen spreken. Eenvoudig, woord na woord, zin na zin. Met de argeloosheid van een kind dat zich veilig weet. En met de grote zaligheid van een kind zonder dissonanten en zonder zondeval. Waar de melodie omhoog steeg als de geur uit een bloemkelk, zonder moeite, zonder zich er zelfs van bewust te zijn. Alsof zij er altijd was geweest, maar nu, op de avond van het leven, omhoog steeg, zoals de geur uit nachtviolen.

Tussen deze eenvoudige tonen stond de belofte dat de mens toch gezegend was. Niet de religieuze belofte, maar omdat een mens deze muziek had kunnen schrijven, juist deze muziek en geen andere. Dat hij ze ook gedurende de donkerste tijden van de aarde had kunnen opschrijven, tijdens een pestepidemie of een godsdienstoorlog. Dat al het geweld van de tijd hem niet kon verhinderen, dit op te schrijven. Dat de tijd machteloos stond tegenover hem die deze tonen voor de eerste keer had gehoord. Dat het onverschillig was, hoe men ze noemde: bovenaards of goddelijk, omdat men daarmee alleen maar wilde zeggen, dat ze de aarde en de tijd al verlaten hadden.

En daarom mocht men zeggen, dat de mens gezegend was. Niet alleen de enkeling die de melodie ontvangen had, maar de mens in het algemeen, de gehele mensheid. Dit lag binnen haar bereik: niet alleen de vervloeking door oorlog en ziekten, niet alleen de moord en de leugen, de hoogmoed en de laster, maar ook dit, de stille kinderlijke dialoog met God. Daarom noemde Amadeus deze muziek "het Laatste".

Ze heten Liljecrona en ze zijn uit het oosten afkomstig. Uit de baltische landen, waar het leven anders is verlopen dan in het westen, stiller en vaak ook primitiever. Het leven was daar geen sprookje, al lijkt het voor een buitenstaander misschien wel zo. In het westen van Duitsland terecht gekomen, wonen ze in een slot tussen het Vogelsgebergte en het Thüringer Woud.

Een grappige buurman had hen vroeger eens de "triptiek" genoemd: drie jongens uit een andere wereld, de één met een ouderwetse luit, de tweede met een viool en de derde met iets dat men waarschijnlijk al bij de liederen van het Oude Testament gebruikte. Tijdens een verjaardagsfeest speelden ze op bevel van hun moeder een van de oude meesters, Tartini. Toen er onder de gasten een zacht woord werd gefluisterd, stonden ze midden onder het tedere andante op en verlieten de zaal. Tegen hun moeder, die verbitterd tegen hen was uitgevallen, hadden zij zacht en beleefd opgemerkt, dat juist dat andante de muzikale vertaling was van het dertiende hoofdstuk van de eerste brief aan de Corinthiërs en dat hun moeder dit hoofdstuk toch zeker wel kende. Van toen af hadden ze nooit meer in het openbaar gespeeld...

De triptiek dus: baron Erasmus, baron Amadeus en baron Aegidius. Maar één van hen treedt uit de triptiek en hoort er eigenlijk niet meer bij. Eens, in de Nazi-tijd, gaat baron Amadeus met de houtvester Buschau het bos in, om de neergezette vallen na te kijken en in één van de vallen zit een vos. Dan zegt de baron, dat hij toch liever maar geen vallen meer wil neerzetten, nu eigenlijk een heel volk in de val zit. Men moet de dieren niet aandoen, wat de staat de mensen aandoet. Dat is alles.

Maar het is voldoende voor Barbara, de dochter van Buschau en een hartstochtelijk aanhangster van de "nieuwe orde", om de baron te slaan. Het is voldoende voor Buschau zelf om de geheime politie in te lichten. En op een dag, als baron Amadeus bij de scheper op de drempel van de schaapskooi zit, komen ze hem ophalen.

Het laatste, wat hij had gezien, was de hoge, magere gestalte geweest van de scheper, zoals hij de gekromde staf opgeheven had onder de voortjagende wolken. En het laatste wat hij had gehoord, was de onbevreesde, plechtige stem van de scheper geweest, die als met metalen mond over hun hoofden heen had uitgeroepen: "Wie iemand naar de gevangenis leidt, zal zelf naar de gevangenis geleid worden en wie iemand met het zwaard doodt, moet zelf met 't zwaard gedood worden. *Hier is het geduld en het geloof der heiligen*".

Zo verdwijnt baron Amadeus in het concentratiekamp. De oorlog loopt ten einde en Amadeus heeft zich in het geheim bewapend. Als hij op een dag een medegevangene naar de martelkamer moet brengen, schiet hij de beul met zijn revolver dood. Amadeus kon hem door het hart schieten, maar hij schiet hem door het gezicht. Misschien dacht hij, dat de beul met een schot door het hart toch weer zou opstaan, omdat hij niets had op de plek, waar wij een hart hebben.

Na de bevrijding, in mei 1945, keert baron Amadeus weer terug. Het slot is bezet door de Amerikanen en de baron neemt zijn intrek in de schaapskooi achter het slot, in de wereld van de heidevelden, moerassen en vennen. Hij heeft een mens gedood en daarom hoort hij niet meer in de "triptiek" thuis. Hij heeft in het concentratiekamp gezeten en daarom heeft hij een lichte afkeer van de mensen. En hij bezit niet "het geduld en het geloof der heiligen". En omdat hij die niet bezit, kent hij geen ander verlangen dan zich als een dier in de struiken te verbergen. Hij is een getekende en hij is nog niet zo ver, dat hij hierdoor gelouterd is geworden. Amadeus heeft het hart van een wolf, op zijn gezicht is geen plaats voor de God der Gerechtigheid om uit te rusten, en zijn handen zullen nooit meer een oude meester kunnen spelen.

Drie jaar heeft baron Amadeus nodig om zijn evenwicht terug te vinden. In het eerste jaar "doet" hij "niets", zoals de mensen zeggen. Hij wandelt door de eenzaamheid van de vennen, hij luistert naar de roep van de vogels, hij kijkt naar het brandende avondrood. Als het winter wordt, trekt hij de turfslede om het werk van de vrouwen wat te verlichten. Gedurende de lange winteravonden gaat hij zijn leven opschrijven, want "wat je neerschrijft, zet je buiten je leven". En op het eerste Kerstfeest nodigt hij ook Barbara uit, juist haar: "Zij heeft 't het meest nodig", maar hij schudt zachtjes "Nee" als Erasmus en Aegidius naar de muziekinstrumenten kijken.

De turfstekers uit de armelijke veenhutten houden van mijnheer de baron, omdat hij één van hen geworden is: hij heeft evenals zichzelf en hun voorouders het leed leren kennen. Op een morgen in het voorjaar begint de baron, de zwarte aarde om hun hutten om te spitten, zodat er een donkere vierhoek om elk huis komt te liggen. In deze donkere aarde strooit hij zaad uit kleine, kleurige zakjes. En hij zegt alleen maar dat de kinderen toch wat bloemen voor de ramen moeten hebben. De ogen van de mensen zullen heel anders zijn, wanneer zij in hun jeugd bloemen hebben gezien.

In het tweede jaar begint Amadeus te jagen op een stroper, die de mensen "de donkere" noemen en voor wie een mensenleven even veel betekent als een zandkorrel die men van zijn hand blaast. Op één van zijn zwerftochten door de vennen ontdekt Amadeus, dat het meisje Barbara samenwerkt met de "donkere". In hem ziet zij de vervlogen dromen van de "nieuwe orde" nog één keer werkelijkheid worden. Barbara verwacht zelfs een kind van de stroper. En als Amadeus de "donkere" gevangen heeft, laat Barbara een aanslag plegen op het leven van de baron. Het meisje zit erbij om te kijken hoe hij sterft. Amadeus sterft niet, maar de geest van het meisje is hevig gestoord: ze denkt, dat Amadeus de vader is van het kind dat ze verwacht. Als Amadeus genezen uit het ziekenhuis terugkeert, komt de oude koetsier Christoph bij hem en deze maakt de baron duidelijk, dat het zijn taak is om het meisje op te vangen.

"Dit is de zwaarste last, mijnheer de baron, die je op je schouders nemen moet. Zwaarder misschien nog dan het kamp. Spot kan de schouders dieper doen buigen dan geweld."

"Je praat, alsof het vanzelfsprekend is, dat ik die last op m'n schouders neem, Christoph!"

Nu hief de oude man het hoofd op en keek hem aan. "Jij weet het even goed als ik, mijnheer de baron", zei hij kalm. "Of zou je willen dat ze het moeras in liep?"

"Maar eens zal ze wakker geschud worden, Christoph."

"Dan is het aan jou, mijnheer de baron, dat ze vrolijk wakker wordt. Het is ook onze zaak wel, maar het is de jouwe het allermeest! En daarom is de kogel ook niet een paar centimeter dieper in je lichaam gegaan. Dat weet je toch wel, m'n beste mijnheer de baron?"

Nee, dat had Amadeus niet geweten en ook daarover moest hij lang nadenken. Maar toen schudde hij het hoofd. "Er moet een dokter bij haar komen", zei hij na een tijdje, "dit gaat boven onze krachten!"

Christoph maakte alleen maar een afwijzend gebaar met zijn hand, alsof hij iets wegschoof. "Heb jij", vroeg hij, "in de Bijbel wel eens gelezen, dat de bezetenen door een dokter genezen zijn?"

Nee, baron Amadeus is geen dokter en ook is hij de Heiland niet. Maar hij genéést het meisje wel. En het merkwaardige is, dat hij nu zelf ook geneest. Want wie leeft voor het heil van een ander menskind, houdt op "voor zichzelf" te leven. Amadeus neemt Barbara bij de hand, zoals een blinde een geleidt, zonder dat één van beiden in de gracht valt. Voor Barbara speelt Amadeus voor het eerst weer op zijn cello. En voor Barbara vertelt hij sprookjes, die hij zelf nog niet eens kende.

Op een morgen wordt het kind geboren. Nu is Barbara wakker geschud uit haar waanidee en het is aan de baron te danken dat ze vrolijk wakker wordt. En baron Amadeus ontdekt het grote geheim, dat uit het donker het licht kan opgaan.

Dat hun getoond was, hoe weinig vijandschap er tussen het goede en het boze hoefde te bestaan. Dat het goede weinig recht had, zich boven het boze te verheffen, omdat ze heel, heel in de diepte uit dezelfde oer-grond waren ontstaan. Dat de grote, wijze ordening hen beiden omsloot, hen állen omsloot, wanneer ze maar gehoorzaam en ootmoedig waren. En wanneer ze zonder macht waren.

Ja, op dit alles zou de regen vallen, de wonderlijke regen, waaronder de ogen zouden dichtvallen na zoveel waken en zo veel angsten.... En daarmee was de aarde voor hen opnieuw begonnen, de aarde waarvan de zin was, dat uit de donkere wortel het gouden koren omhoog steeg. Het koren, dat brood werd, het brood waaruit de dag ontstond, de tijd, de eeuwigheid.

En zó wordt baron Amadeus in deze drie jaren gelouterd, door alles wat hij ontvangt en door alles wat hij weggeeft. Door alles wat hij ontvangt: de begrijpende liefde van zijn broers Erasmus en Aegidius, het geloof in de God der Gerechtigheid van de jood Jakob, de sprookjesachtige verhalen van de oude koetsier Christoph, en vooral de menselijke wijsheid van dominee Wittkopp. En door alles wat hij weggeeft: de bloemen aan de kinderen van de turfstekers, het geduld en het geloof der heiligen aan Barbara, de vergeving aan de houtvester Buschau die hij vrijpleit voor de rechtbank, en door alles wat hij betekent voor al de anderen. Amadeus denkt dat dit de zin van het leven is, om zich als het ware langzaam terug te trekken: een kind te hebben dat niet van hem is, een boek te schrijven dat niet meer voor hem alleen is, een meisje naast zich op de drempel te hebben zitten dat zich aan een ander gegeven heeft, bloemen te zaaien die om de huizen van anderen bloeien.

En toen viel de sneeuw en vierden ze voor de derde maal Kerstfeest. Ze Vierden het stil en waarschijnlijk wist alleen Amadeus, dat het jaar en de tijd hun nu niets meer zou kunnen aandoen. De aarde was uitgewoed en ze waren nu op weg, zich een blij hart te verwerven.

Een volkomen blij hart of een blij hart, dat toch nog een weinig verdriet had. Maar ook dat weinige verdriet zou glans kunnen geven aan het hart en het leven en misschien kon het wel de laatste glans schenken.

En daarom waren de ogen van de vrouwen en de zwijgzame mannen het meest op Amadeus gericht. Allen dachten aan dat eerste Kerstfeest, toen hij als een vreemde gast in hun midden had gezeten. Hij was iemand die "aan de poorten van de hel" gestaan had en ze wisten toen niet, welke beelden hij voor zijn ogen zag. Ze wisten alleen, dat hij het hoofd geschud had, toen zijn broers naar zijn cello gekeken hadden. En dat hij de slede zou hebben laten doorrijden, wanneer het kindje Jezus barrevoets in de sneeuw had gestaan...

Maar nu is dat anders. Want nu staat Amadeus Liljecrona glimlachend op en legt muziek op de lessenaars. "Ik zou graag", zegt hij, "nu nog "het Laatste" willen spelen", - het laatste, de stille, kinderlijke dialoog met God.

"*Missa sine nomine*" noemt de schrijver dit verhaal: naamloze mis. 'Mis', omdat Amadeus door zichzelf op te offeren verzoend wordt met de tijd, met het leven en met God. 'Naamloos', omdat Amadeus een naamloze is onder de vele naamlozen die een zelfde louteringsproces moeten doormaken.

"*Missa sine nomine*" noemt de schrijver dit verhaal, en de ondertitel luidt: "Het geestelijk testament van een strijdend mens". Het boek is na de dood van de schrijver gepubliceerd en de ondertitel zegt dan ook meer over de schrijver dan over het verhaal. De ondertitel zegt hetzelfde over de schrijver als het gedicht van Hölderlin op de titelpagina: "Vroeger toen ik jong was, was ik 's morgens blij,
maar 's avonds weende ik: nu, nu ik oud geworden ben,
begin ik twijfelend aan mijn dag, maar
heilig en helder is mij zijn einde."

Missa sine nomine, het geestelijke testament van een strijdend mens, - maar wie is de schrijver van dit boek dan, wie is deze mens wiens ogen zich vullen met het laatste avondrood?

De schrijver zegt daar in het eerste deel van zijn autobiografie het volgende van:

Dikwijls, als ik een lezing houd in grote steden en vooral in vreemde landen, overkomt het mij, dat ik het pad langs kijk, dat van mijn lessenaar tussen de mensen door naar het einde van de zaal loopt. En dan wordt het plotseling voor mijn ogen steeds langer, als een eindeloze straat die tussen het donkere struikgewas tot aan de rand van de aarde loopt. En daar verweg, waar de kanten van de weg al samenkomen, zie ik mezelf dan staan zoals ik eens was: een kind, op blote voeten, met een herdersstaf in de hand, een kind dat met zijn kudde uittrekt om zijn wereld te overen.

Een herdersjongen, dat was de schrijver van de Naamloze Mis. En zoals hij wàs, zo hééte hij ook. Zijn naam kan afgeleid worden van het oud-hoogduitse 'fihuhirti', de veeherder, of ook van 'wichart', de harde in de strijd. En in de geschiedenis van de Duitse letterkunde is hij bekend als Wiechert, Ernst Emil Wiechert, geboren op woensdag 18 mei 1887, overleden op donderdag 24 augustus 1950.

Evenals de baronnen van Liljecrona is hij uit het oosten afkomstig, waar het leven anders is verlopen dan in het westen, stiller en vaak ook primitiever. Ernst Wiechert kwam niet uit de baltische landen, al stroomde er door zijn aderen behalve romaans en germaans, ook slavisch bloed. Wiechert is geboren in het houtvestershuis Kleinort, Kreis Sensburg, Oost-Pruisen, in het oneindige zwijgen van de bossen en de stilte van de Masoerische meren. Het eerste deel van zijn autobiografie heet dan ook: "*Wälder und Menschen*", bossen en mensen. In déze volgorde: eerst de bossen, dan de mensen. Langs de houtvesterij, aan de rand van het bos, liep de oude straatweg. Hij kwam onder oude dennen te voorschijn en dook weer onder in de jonge aanplant die vader Wiechert nog had aangelegd. En dat was dan ook alles, wat zij van de grote wereld konden zien.

Evenals baron Amadeus was Ernst Wiechert er één uit een triptiek, de middelste van drie broers, waarvan de jongste vroeg is gestorven, de oudste het meest begaafd was, en de kleine Ernst een stille dromer. Dit kan hij zich er later van herinneren:

(Het was) een kleine kring van het dagelijkse leven, waarin een stil kind zich stil beweegt. Geen grote gebeurtenissen, geen grootse verhoudingen, geen beroemde mensen. Geborgen in de eindeloze bossen, in de loop der jaargetijden, in de liefde van een kleine gemeenschap, vroeg overgegeven aan het leed en de dromen, gauw ontroerd, vroom en zonder zonden. Maar alles reeds licht overschaduwed door een vaag verlangen, niet altijd tegen het dagelijkse leven opgewassen, geen held en geen veroveraar, meer beschouwend dan handelend, vroeg geneigd om het bijzondere te verklaren en voor het werkelijke in het onwerkelijke te vluchten.

Hun eerste onderwijs ontvingen de kinderen Wiechert van een huisonderwijzer. En omdat er geen schoolhoofd was dat ieder ogenblik kon binnenstappen, maar veelmeer de geluiden van het buitenleven en het ruisen van de hoge dennen door het open raam naar binnen kwamen, begonnen zij de eerste speurtocht in het rijk van de geest in een heerlijke vrijheid. Ieder nieuw woord was een evangelie, iedere nieuwe letter een onvergankelijk kunstwerk. De paar boeken die het houtvestershuis rijk was, maakten een onuitwisbare indruk op de kleine Ernst: de bijbel, een gedichten bundel en een boek over het platteland.

Toen al begon hij te vermoeden, dat heel het leven moeilijk is en dat er naast de zichtbare wereld een andere is, waarin het grotere leed is, de diepere waarheid, het vuriger verlangen: de wereld van het boek. Sprak het voor vader en moeder Wiechert vanzelf, dat hun kinderen werden opgevoed in "de vrees des Heren", een ver familie-lid - tante Veronika - heeft op de jongen Ernst een veel grotere indruk gemaakt. Later vraagt Wiechert zich af, of hij zonder het geloof en het bijgeloof, de verhalen en de sprookjes van tante Veronika wel ooit een dichter geworden zou zijn. Van veel wat Wiechert vertelt over de vastenavond bij tante Veronika en het kerstfeest in de ondergesneeuwde, verloren bossen van het oosten, horen we als het ware een verre echo in *Missa sine nomine*.

En zo zien we dan de kleine Wiechert aan de bos rand staan: geïsoleerd van andere mensen, geborgen in de liefde van het houtverstersgezin, eerzuchtig maar besluiteloos, met een sterk ontwikkeld rechtvaardigheidsgevoel, opgevoed in de vrees voor God. Hij kon veel dingen die men in de stad niet kan: stenen slingeren, koeien hoeden, vissen jagen, de vogels herkennen aan zang en vlucht, sporen lezen, wilgenfluitjes en koeihoorns maken, met paarden omgaan, en het weer voorspellen. Maar het was daarmee als met de kunsten van een Indiaan, die in de stad komt en met al zijn kunsten hulpeloos in de steenwoestijn staat. En omstreeks Pasen 1898, toen hij elf jaar oud was, kwam Wiechert in de stad en stond hij hulpeloos. De stad heette Koningsbergen (het tegenwoordige Kaliningrad in West-Rusland), en Koningsbergen was in die tijd niet veel meer dan een stille provinciestad. Maar de jongen uit de bossen verdronk er in de zee van licht, donder en lawaai, en het hoofd van de school keek vader Wiechert en zijn beide zoons aan, alsof ze niet uit Europa maar uit Azië kwamen. En daar krijgt Wiechert dan zijn middelbare opleiding, in een wereld zonder bossen, zonder meren, zonder beesten. "Auf Stein gingen diese müden Füße, über Steine glitten die müden Augen", ja zelfs de gezichten der mensen waren van steen.

Misschien begon ik toen al te vermoeden de diepe tweespalt tussen natuur en civilisatie, en mijn liefde voor het bos, voor het dier, voor de "grote ordening" zou wel nooit die hartstochtelijke, ja verterende kracht bereiken hebben, als niet zo vroeg mijn paradijs een verloren paradijs geworden was.

Als ik in mijn bos gebleven en houtvester geworden was, wat ik zo zielsgraag had gewild en wat mijn verstandige vader verhinderd heeft, dan zou het beeld van mijn "Heimat" ongetwijfeld niet de smartelijke glans gekregen hebben, die het toen in de eerste dagen van mijn leven in de stad kreeg en die het nooit meer verloren heeft.

Ernst Wiechert wordt vertéerd door heimwee. En uit deze tijd stamt wel zijn bijna afgodische verering van de bossen in het oosten. In de school, in de kerk, in de vriendenkring ziet hij alleen maar de ontluistering van wat hem lief en dierbaar is. En het verschrikkelijke is, dat hij er geen weerstand tegen kan bieden, dit hij meegezogen wordt in de wereld van leugen, ijdelheid en lawaai. Maar vier keer per jaar; tijdens de vakanties, kan hij zich schoonwassen van de stad.

Ja, de vakanties van al deze jaren en ook van later staan als een paradijs in mijn herinnering, een herwonnen paradijs dat veel en veel kostbaarder was dan wanneer ik het nooit verloren had. Ik kan niet beschrijven, hoe het was, als we het hoge pijnbomen bos binnenreden, als de eerste roofvogelkreet over de boomtoppen viel, ons roggenveld wuifde in de zon, het rode dak achter de es verscheen.... misschien is het zo, dat alleen de muziek het kan uitbeelden, als een dissonant zich oplost en uit de ontredderde afgrond stijgt een cellomelodie rustig en zich van haar eeuwigheid bewust omhoog. Dan kan het hart weer precies zo beven als toen, als de Heimat zich voor mijn ogen ontrolde en ik de eerste avond aan de bosrand stond en het grootse zwijgen van de landelijke aarde zich tot aan de sterren verhief.

En dikwijls in zulke vakanties kijkt de jonge Ernst naar het avondrood, dat brandend achter de bossen staat, en weet hij niet waarom zijn hart zo bitter leeg is en de tranen achter zijn ogen branden. Nee, hij weet nog niet dat hij al trilt onder zijn eerste gedichten, lang voordat hij weet wat een gedicht is.

"Ernst de dromer" noemt zijn duitse leraar prof. Grohnert hem. Grohnert, "Freundchen" zoals zijn leerlingen zeggen, is de enige mens die Wiechert verstaat en wiens steun van onschatbare waarde voor hem is. Wiechert heeft voor Grohnert een opstel geschreven over de "Braut von Messina" van Schiller en bij het teruggeven van de werkstukken zegt Freundchen:

"In het kleine slaapkamertje van zijn huis te Weimar ligt Friedrich Schiller op zijn armoedige bed. Hij heeft zojuist een aanval van zijn vreselijke benauwdheid gehad, nog staat het zweet op zijn bleke voorhoofd, en zijn handen tasten onrustig over de omgewelde dekens. Dan wordt hem een schrift met een blauwe kaft aangereikt. Hij slaat het open en zijn ogen lezen de volgende zin: 'En dus blijft er van de hele Braut von Messina niets over dan een bloedige, afschuwelijke geschiedenis, gewelddadig en ruw van vorm, vol effectbejag, die indruk maakt op ruwe lieden, maar waarvan de edelen zich huiverend afkeren.' Hij laat het schrift vallen en sluit de ogen, om zijn lippen worden twee scherpe lijnen van smart zichtbaar, alsof dit oordeel die in het edele gezicht gegroefd heeft..."

Verder niets. De onderwijzer zwijgt. Wij zwijgen. Alleen mijn hart bonst, en heimelijk kijken een paar klasgenoten mij aan. Dat duurt niet lang, en dan haalt Freundchen zijn aantekeningen te voorschijn en begint een paar algemene opmerkingen over de werkstukken te maken. Maar in deze luttele seconden is er in mij meer gebeurd dan anders in maanden en jaren: de diepe en zegenrijke beschaming van een mens, die vergeten had wat nog de armsten onder ons adelen en bewaren kan: de piëteit.

Het opstel was met "goed" beoordeeld, en toen Freundchen het aan me teruggaf, knikte hij me toe. Er is verder geen woord meer over gezegd. Al het nodige was gezegd, en hij wist dat ieder woord teveel alles weer verknoeid zou hebben.

Wiechert bezoekt op zijn vrije avonden toneel- en muziekuitvoeringen, leest veel en hartstochtelijk, heeft een ongelukkige eerste liefde, wordt hard en cynisch in zijn oordeel over God, de kerk, de wereld en de mensen, en schrijft zijn eerste verzen en novellen. Hij is nog geen achttien jaar, als hij in februari 1905 met goed gevolg het eindexamen aflegt. Zijn kinderjaren zijn ten einde, het leven begint.

Hiermee is voldoende duidelijk geworden, wat het achterland is van Wiecherts leven en de achtergrond van Wiecherts werk. Een harde dissonant tussen de bossen en de stad, de stilte en het rumoer, de natuur en de civilisatie, het geloof en de wetenschap, het hart en het hoofd; en zodoende wat iedere dissonant bij een gevoelig mens te weeg brengt: melancholie, verterend verdriet, onzegbaar lijden, spanning en strijd. Dit alles betekent voor een mens als Wiechert, met zijn aanleg en met zijn begaafdheid, dat hij de dingen van het leven een verandering moet laten ondergaan om ze in zijn levensloop te kunnen onderbrengen. Niet een verandering in een andere werkelijkheid, maar in die van een hogere waarheid, en wel in die van de kunst. Vandaar dat in al zijn boeken, natuurlijk in de eerste maar ook nog in de allerlaatste van zijn leven, op de één of andere manier het ruisen van de bossen en de stilte van de oostelijke wereld te horen is. En zoals de "Wälder" en de "Menschen" van zijn vaderland waren voordat de fronten van twee wereldoorlogen er overheen gingen, zo is ook de stijl waarin hij mediteert: stil, geborgen in het grote zwijgen. Het is niet toevallig, dat het enige boek dat de Zwitserse schrijver Max Picard aan Ernst Wiechert opgedragen heeft, tot titel heeft: *Die Welt des Schweigens*. Ernst Wiechert heeft zijn afkomst nimmer verloochend.

Wiecherts verdere levensloop kan ik in het kader van deze lezing maar heel summier schetsen. Van 1905 tot 1911 studeerde hij natuurwetenschappen, engels, geologie, filosofie en Duits aan de Albertus-universiteit in Koningsbergen.

Gedurende zijn studententijd was hij een jaar lang huisonderwijzer bij de baltische baronnenfamilie Von Grotthuss, eerst op de Koerische Nering, later in Memel. De oude adel die deze familie kenmerkte, heeft een diepe indruk gemaakt op Wiechert, en in vele van zijn boeken is een duidelijke herinnering aan deze periode terug te vinden. Ook de gebroeders Liljecrona uit *Missa sine nomine* kwamen uit de baltische landen. Na het staatsexamen in 1911 was hij 22 jaar lang onderwijzer aan middelbare scholen te Koningsbergen en (van 1930 af) te Berlijn. Wiechert moet als leraar bijzonder geliefd zijn geweest. Hij stond niet boven maar naast zijn leerlingen, en dat was in het verburgerlijkte, pruisische klimaat van voor de eerste wereldoorlog zoiets als een sociale revolutie. Hij ging niet alleen naar de school en gaf daar het beste wat hij had, maar dikwijls gingen zijn leerlingen ook naar hem, en ook daar op zijn studeerkamer stelde hij zijn hart voor hen open. Wiechert was een "magiër van het woord", niet alleen van het geschreven woord, maar ook van het gesproken woord, en van de gevaren daaraan verbonden was hij zich goed bewust. Wat hadden de Nazi's deze magiër van het woord graag achter de zegewagen van die andere magiër van het woord, hun grote leider, gespannen! Ze begrepen niet, dat men met woorden kan haten, maar dat men met woorden ook kan liefhebben.

Een paar weken voor de zomervakantie van 1912 stierf Wiecherts moeder, nadat zij vergif had ingenomen en om vergeving had gevraagd. Ziekte, arbeid en zorgen hadden haar moe gemaakt voor de tijd; Wiechert wist hoeveel hij van zijn moeder had geërfd, en in veel van zijn boeken glijdt haar schaduw over de bladzijden. In deze zomer trouwde Wiechert met een meisje uit de "Heimat", maar het is nooit een gelukkig huwelijk geweest. Haar wereld was een andere dan de zijne en zij verstond niet, dat haar man niet alleen tegenover haar een taak had maar ook tegenover de wereld van het boek. Ruim vijftien jaar later ontmoette Wiechert zijn latere tweede vrouw en de vriendschap met haar gaf in Koningsbergen een schandaal. De autoriteiten stellen hem voor de keus: de band met zijn vriendin doorsnijden of overgeplaatst worden naar een kleine stad in de provincie. Wiechert weigert hierop in te gaan, hij dient zijn ontslag in, verlaat de echtelijke woning en gaat in een kleine voorstad wonen om zich geheel te wijden aan zijn boeken. Hij werkt als een bezetene en hij beseft, dat hij alleen in het kunstenaarschap zijn schulden kan rechtvaardigen. En dan, midden onder het werk, de plannen, de dromen, komt het bericht dat zijn vrouw gestorven is. Het laatste wat ze opgeschreven had, was een woord van vergeving voor hem. De jonge predikant verwijt niemand iets, noch de levenden noch de dode. Hij oordeelt niet, hij beklagt niet. Hij legt alleen maar alles in Gods hand en laat het daar rusten tot het jongste gericht. En zo brengt Wiechert de dode terug naar de "Heimat",

haar die mijn hand vertrouwd had. Maar die hand was niet de juiste geweest. Het was een hand die verzen schreef en zulke handen zijn bedreigd en gevaarlijk voor allen, die het geluk willen en niet het vers.

Het blijkt, dat er bij Wiecherts ontslag een ambtelijke fout is gemaakt, en de autoriteiten vragen hem een betrekking in Berlijn te willen aanvaarden. In 1930 verhuist hij daarheen en in 1932 trouwt hij met zijn tweede vrouw.

Maar inmiddels ben ik al ver op de geschiedenis vooruit gelopen. In 1913 had Wiechert zijn eerste boek geschreven, *Die Flucht*.

Peter Holm, die in de stilte van de bossen is opgegroeid, komt in het lawaai van de stad, studeert, wordt onderwijzer, verliest zijn ouders en stort in elkaar door de botte wereld van de burgerlijkheid en de dood van zijn vrouw. Hij trekt zich terug op het platteland, mislukt in het boerenbedrijf en vindt de verlossing in zelfmoord.

Van 20 tot 26 augustus 1914 woedde de slag bij Tannenberg, in de Oostpruisische "Heimat", en in het volgende jaar nam Wiechert dienst in het leger als oorlogsvrijwilliger. Enkele jaren vocht hij aan het oostfront, in het westen van Rusland; in het laatste oorlogsjaar werd hij bij Sarcy in Frankrijk gewond. In de oorlog zag Wiechert de ontgoddelijking van de mens en begon hij te twijfelen aan de zin en de orde van de wereld. Jarenlang heeft de problematiek van de oorlog en van de terugkeer in de maatschappij hem bezig gehouden. In het begin van de twintiger jaren schreef hij onder andere *Der Wald*.

Henner tracht in de stilte van het bos de ervaringen van de oorlog te overwinnen. Tegen vertegenwoordigers van de zgn. beschaving verdedigt Henner de heiligheid van het bos, zijn "groene god", door het bos voor de ogen van de indringers in brand te steken. Zijn heiligdom is gered en eens zal een nieuwe tempel uit de oude ongeschonden wortels oprijzen.

Toch begon Wiechert in deze tijd zijn scepsis te overwinnen en raakte hij steeds meer onder invloed van Goethe's ideaal van de ware menselijkheid. In 1926 schreef hij *Der Knecht Gottes Andreas Nyland*, en het is wel interessant om hier bij te vermelden dat Wiechert zelf door tante Veronika en later ook door zijn tweede vrouw altijd Andreas werd genoemd.

Andreas Nyland, student in de theologie, komt uit de oorlog terug, diep onder de indruk van zijn eigen schuld en die van de mensheid. Hij besluit zichzelf te verloochenen en letterlijk Christus na te volgen. Hij ondervindt, dat het onmogelijk is om de wereld door zijn voorbeeld te veranderen, en keert terug in de stilte om "de sterren door zich heen te laten schijnen en de wind in zijn aderen te laten klinken" en zo op Gods genade te wachten.

In deze tijd maakte Wiechert zijn eerste buitenlandse reis en kwam hij bevrijd, als een herboren mens, in Koningsbergen terug. In deze tijd ook begon hij veel te publiceren in kranten en tijdschriften, en verschenen er novellen en boeken van zijn hand. Verschillende van zijn werken werden bekroond en hij begon ook in het buitenland een naam te krijgen als schrijver. Omdat wij het gevaar lopen door de vele bomen het bos niet meer te zien (wel een toepasselijke beeldspraak voor het werk van Wiechert!), beperk ik me tot het noemen van zijn belangrijkste romans. In 1932 verscheen het boek *Die Magd des Jürgen Dorskocil*, het eerste boek waar de oudere Wiechert nog goed over te spreken is, een boek dat ik persoonlijk door zijn grote simpelheid nog altijd een van de beste invalspoorsten in het werk van Wiechert vind. Bij de Zuid-Hollandsche Uitgevers Maatschappij is er ook een nederlandse vertaling van verschenen.

De veerman Jürgen Dorskocil wordt door kinderen en volwassenen bespot. Het meisje Marte houdt echter van Jürgen met een voor hem onbegrijpelijke liefde. Een rondtrekkende mormoon tracht hem Marte afhandig te maken door zijn beloften over de "Gouden Stad". Maar de liefde van man en vrouw is sterker dan het sectarische geloof. Het hele verhaal ligt ingebed in het dromerige, oost-pruisische land.

In deze jaren ging Wiecherts gezondheid hard achteruit. Dag en nacht waren slechts in zoverre onderscheiden, dat de ene helft aan de school, de andere helft aan zijn boeken gewijd was. Een lichte longtuberculose was het gevolg en in 1933 werd hij gepensioneerd. Samen met zijn vrouw (hij was in 1932 hertrouwd) verhuisde hij uit Berlijn naar Ambach aan de Starnberger See, ten zuiden van München. Daar werd het in 1934 gepubliceerde boek *Die Majorin* geschreven.

Michael Fahrenheit keert ontworteld en verbitterd uit de oorlog terug, en leeft als jager het leven van een eenzame. De Majorin laat hem door haar voorbeeld en liefde weer de zin van het werk en het leven zien.

Ook in Ambach ontstond het eerste deel van Wiecherts autobiografie *Wälder und Menschen*, waarschijnlijk wel één van de fijnste boeken die hij ooit geschreven heeft. In 1935 bezocht hij voor het laatst de "Heimat" en zag hij voor het laatst zijn vader, die twee jaar later overleed. Inmiddels liep Wiechert al tegen de vijftig en toen ontstond er een vriendschap zoals er maar weinigen in ons leven zijn en die van zeer grote invloed op hem is geweest. Wiechert las het boek *Das Menschengesicht* van de Zwitserse arts en cultuur-filosoof Max Picard. Hij schreef een van zijn weinige grote boekbesprekingen en veel later ontving hij een kaart van Picard, die Wiechert lang in de handen hield en vele malen herlas.

Hier was nu juist dat, wat hij in duizenden brieven niet gevonden had, maar wat er toch moest zijn, als het "evenbeeld Gods" nog bestond op deze aarde. Er kwam een boek, er kwamen brieven, en toen kwam er een uitnodiging. En op een van zijn voordrachtreizen in het buitenland, logeerde Wiechert enkele dagen bij Picard. Na afloop van deze dagen, die voor beiden een ontdekking waren geweest, namen zij afscheid op het station van Lugano. Het regende en een zware, warme wind waaide door de nacht. Picard bleef staan en pakte Wiecherts arm. "Ze zullen weer een oorlog voeren, die nieuwe lieden", zei hij. "En ze zullen hem verliezen. De regen en de storm zullen meehelpen, dat ze hem verliezen..." Het was de laatste profetie die Wiechert in tien jaar van hem hoorde. Het was in het jaar 1936.

Hij stond op het perron in Lugano, toen ik wegging. Klein, treurig en als verlaten. Maar voor mijn besef was hij door een gulden wolk omhuld en zo bleef hij voor mijn ogen en in mijn hart. Hij wist, waar ik heen ging, hij alleen. En al die tien jaar heeft hij daar zo gestaan en me nagekeken, de belichaming van al diegenen, die tien jaar lang in dat land voor mij gebeden hebben. Want het was een vroom land, zoals hij de vroomste is van alle mensen die ik ken.

Picard kreeg gelijk. Ze gingen weer oorlog voeren, "die nieuwe lieden". In december 1936 was het huis klaar, dat Wiechert in Ambach had laten bouwen: Hof Gagert heette het. En boven Hof Gagert pakte het onweer al samen, dat "die nieuwe lieden" over het leven van Ernst Wiechert zouden laten losbarsten. In 1933 had Wiechert *Das Spiel vom deutschen Bettelmann* geschreven, en de "nieuwe lieden" vonden dat hij er maar een ander slot aan moest maken. Dat was het eerste grommen van het naderende onweer. In hetzelfde jaar, op 6 juli 1933, had Wiechert in een stampvolle aula van de Müncher universiteit de studenten toegesproken over het thema *Der Dichter und die Jugend*, waarin hij de "nieuwe lieden" fel had aangevallen. Twee jaar later had hij weer een uitnodiging ontvangen om in München te spreken. Hij vroeg een paar dagen uitstel, en de "nieuwe lieden" lieten doorschemeren, dat zij alles zouden vergeten als hij voor hùn rijk wilde "toveren" in plaats van voor de vernederden en de bedeligen. Wiechert "toverde", maar niet voor het derde rijk. Op 16 april 1935 sprak hij weer tot de studenten, nu was het onderwerp *Der Dichter und seine Zeit*, en daaruit bleek wel dat Wiechert geen bloed-en-bodem-schrijver was. Hij schreef wel bodem-boeken, maar dan een bodem waarop de liefde groeide en niet de haat. Onder de toehoorders bevond zich Herr Himmler. De volgende dag bezwoer Wiecherts uitgever hem, deze toespraak niet uit te geven.

Maar er was geen uitgever en geen krant nodig. De rede was gestenografeerd en ging, vermenigvuldigd, in honderden en duizenden exemplaren de grenzen over de wereld in.

Juist nu ik dit hoofdstuk schrijf (1947, V.), lees ik in de Saturday Review of Literature een bespreking van de Amerikaanse uitgave van *Totenwald* en ter inleiding een herinnering, hoe de criticus in het voorjaar van 1935 in Praag bezoek kreeg van iemand uit Duitsland, en deze mijnheer legde een brood voor hem op tafel en vroeg om een mes, omdat hij "een bijzondere kruimel uit dit brood wilde halen". Het was een bundeltje met priegellettertjes volgeschreven papieren, in gewast linnen gehuld. Het was de tekst van mijn rede.

De pers kreeg haar bevelen, de geheime staatspolitie, de literatuurkamer, de tijdschriften, de radio. Een steeds groeiende muur van eenzaamheid werd er om Hof Gagert opgetrokken. Het jaar daarop weigerde Wiecherts uitgever het allegorische verhaal *Der weisse Büffel* te publiceren. In maart 1938 weigerde Wiechert mee te stemmen over de aansluiting van Oostenrijk bij Duitsland, en in april van datzelfde jaar weigerde hij een bijdrage voor de winterhulp, "zolang dominee Niemöller wederrechtelijk vastgehouden wordt en zijn vrouw in "een hachelijke positie verkeert." Ernst Wiechert was een gevaarlijke staatsvijand geworden. Op vrijdagmorgen 6 mei 1938, 's morgens om zes uur stond de Gestapo voor de deur van Hof Gagert. Dagboeknotitie van deze dag:

9 tot 4 huiszoeking. Dan vertrek. Amsel (zijn vrouw, V.) erg flink. Driepersoonscel, dromen over Amsel. Weinig geslapen...Bijbel gelezen.

Dagboeknotitie van de volgende dag, zaterdag 7 mei 1938:

9-1 verhoord...Geschaakt. Gedachten over de menselijke waardigheid. Moeilijke avond. Bijbel.

Wiecherts dagboeknotities, die pas drie jaar geleden konden worden gepubliceerd, lopen tot 2 juli 1938. Toen werd hij van de politiegevangenis in München overgebracht naar het concentratiekamp Buchenwald. Eind augustus 1938 werd hij wegens ernstige ziekte vrijgelaten, nadat Goebbels hem had bedreigd, dat hij bij hernieuwde kritiek fysiek vernietigd zou worden. Een jaar later heeft Wiechert zijn ervaringen in gevangenis en concentratiekamp op schrift gesteld onder de titel *Der Totenwald*, dat samen met *Der weisse Büffel* in een nederlandse vertaling verschenen is. Zeven jaar lang, tot het eind van de oorlog stond Wiechert onder Gestapo-bewaking. Hij sliep met een pistool naast zijn bed, en zeven jaar lang lag hij iedere nacht naar elke auto te luisteren die het grindpad opdraaide!

Toen Wiechert weer hersteld was, schreef hij zijn meest bekende en meest geliefde boek *Das einfache Leben*, in het nederlands vertaald onder de titel: "Het simpele leven", en tegenwoordig als goedkope paperback verkrijgbaar. Door een vergissing bij de autoriteiten werd het boek in 1939 gepubliceerd. Ironie van de geschiedenis!

Thomas von Orla, zee-officier in de eerste wereldoorlog, weet na zijn thuiskomst geen raad met zijn leven en met de na-oorlogse maatschappij. Hij zoekt naar de zin van zijn bestaan en vindt zijn verloren paradijs terug op een eenzaam eiland in één van de meren in Oost-Pruisen.

Wiecherts volgende boek, deel 1 van *Die Jeromin-Kinder*, werd in 1941 door de censuur geweigerd. "Schrijf eens iets vrolijkers", voegde men hem toe! Samen met *Totenwald* verdween het in een loden kist onder de grond. Na de oorlog was de kopij nog leesbaar, maar het leek wel of de regels vervaagd waren door tranensporen.

In de laatste oorlogswinter schreef Wiechert zijn sprookjesboek *Märchen*. Het pistool lag onder zijn kussen, en - zo schrijft hij - "dus zijn er weinig sprookjes in de wereld in een minder sprookjesachtige atmosfeer geschreven dan de mijne". In het voorwoord zegt hij ervan:

...de wereld, zoals die in het sprookje opgetrokken is, is niet de wereld van de wonderen en de tovenaars, maar van de grote en de laatste gerechtigheid, waar de kinderen en volkeren van alle eeuwen over hebben gedroomd.

En in de maanden waarin het zwaard van de oorlog tot in het laatste hart gestoten werd, verzamelde ik alle blijdschap en alle droefheid van mijn leven, en voor alles alle liefde, om mijn schuren met het toekomstige brood voor de kinderen te vullen.

Het is mij een groot raadsel, waarom Wiecherts Sprookjes nooit in een nederlandse vertaling zijn verschenen. Zij zijn het meer dan waard.

Eindelijk gloorde de nieuwe dag boven een Duitsland, dat bloedde uit zoveel wonden. Evenals Amadeus Liljecrona wist Ernst Wiechert nu wat het concentratiekamp was. Evenals het slot van de drie baronnen werd ook Hof Gagert door de Amerikanen gevorderd. Wiechert mocht er blijven wonen, zij het dat zijn ruimte nu beperkt werd. In 1946 schreef hij op aandrang van Max Picard het tweede deel van *Die Jeromin-Kinder*. Het hele werk is in het nederlands vertaald.

Jons Ehrenreich Jeromin, een jongen uit het Oostpruisische bosdorp Sowirog, studeert voor arts, ontdekt dat het niet zijn taak is "de wereld te bewegen", maar om als dokter in Sowirog voor de armen en eenvoudigen van zijn land te zorgen.

En dit was dan voor Wiecherts eigen besef in die tijd, zijn laatste grote boek. Wiechert schrijft over zichzelf:

Ik kom uit geen enkele "school" en ik hoor bij geen enkele richting. Maar ik kom uit een groots landschap, dat veel aan mij gevormd heeft, en uit die eenzaamheid waarin een mens nog groeien en worden kan. Het hele latere leven heeft deze oorsprong en deze oorspronkelijkheid niet kunnen uitwissen, geen vorming, geen ratio, geen wereld. Maar ik heb deze oorsprong doordrongen met alles wat ik geleerd, gezien en ervaren heb. Het is niet alleen maar de Heimat gebleven en zijn uitbeelding niet alleen maar "Heimatliteratuur".

Ik had het geluk, dat aan het begin van mijn leven alleen maar grootse dingen om me heen stonden en dat ze grootse schaduwen wierpen. Niet een achterhuis, een huurwoning, een geplaveide aarde. Maar dat het bos er was, een groots bos, grootse wolken aan een grootse hemel, en er was zoets als oneindigheid in.

En zo was het ook met de geestelijke goederen. Er waren sprookjes, verhalen en gezichten, en de bijbel was er, vol van gezichten. Er was niets kleins, geen krant, geen luidspreker, geen geklets op de hoek van de straat. De "goede God" ging nog door het bos, helemaal alleen, en zijn voetsporen lichtten. En overal om je heen waren de dieren en de vogels. Niet achter hekken met naambordjes, maar vrije dieren, tijdloos, zoals "in den beginne".

Ik was geen "Naturbursche". Ik verachtte de wereld niet en nog veel minder de vorm. Ik moest daar leven en ik heb nooit verlangd, dat men rekening hield met "dichterlijke eigenaardigheden". Dat is alleen maar een voorwendsel voor een gebrek aan tucht. Maar ik stond altijd aan de deur, en als het mij te lawaaiig werd, sloot ik de deur zachtjes achter me toe. Ik kon altijd in de stilte gaan, zoals een vis de diepte in duikt.

Voor Wiechert was het troosten, het laatste niet tegen te spreken troosten, het laatste doel van de godsdienst en misschien ook van de kunst. Hij kende de beperkingen van zijn gaven maar al te goed. Hij vond het niet erg, als zijn boeken geen "wereldliteratuur" zouden worden. Als ze maar wel iets anders waren, iets bescheideners, dat we misschien de "Literatur des Herzens" zouden kunnen noemen, de literatuur van het hart. En hij vond het geweldig, toen hij op één van zijn na-oorlogse reizen een nederlandse vrouw ontmoette, die gedacht had dat ze nooit meer in haar leven een duitser de hand zou kunnen geven. Maar hem gaf ze de hand en ze zei, dat ze hem ook een deel van haar hart had gegeven.

Maar nog één keer kwam er een grote onrust in het leven van Ernst Wiechert. Ook na de oorlog spaarde hij niemand in zijn kritiek, hij kreeg vele vijanden, en hij had het gevoel dat hij iedere dag voor de rechterstoel gesleept werd. Daarom nam hij *Abschied von der Zeit* en verhuisde naar Zwitserland, aan de Zürich See, tussen Stäfa en Uerikon, op Der Rütihof. Daar heeft hij zijn laatste novellen *Der Richter en Die Mutter*, en zijn laatste grote roman *Missa sine nomine* geschreven, die pas na zijn dood is uitgegeven.

En hier leef ik nu. Ik heb brood en zout ontvangen en op het brood staan drie kruisen getekend, net als in mijn kinderjaren. Het huis is doodstil en geen klok geeft het uur aan. Maar de eerste zon valt in mijn ogen en wekt me voor het werk en voor het leven. De vogels nestelen voor mijn deur, de koekoek roept over de wijnbergen heen. Dagenlang zie ik niemand anders dan de postbode, maar heel vaak kloppen vrienden aan de deur en vullen mij de uren. Als ze weggegaan zijn en ik kom het pad terug, dan lijkt het me alsof het zand langzaam wegvloeit uit de zandloper. De lampen branden in de grote, verlaten ruimte, ik zit nog een tijdje achter de vleugel en ik luister ernaar hoe de tonen langzaam wegsterven...

Het tweede gedeelte van deze lezing wordt ingeleid door het luiden van de kerkklokken van Stäfa.

Zo luidden ze vier jaar geleden, toen mijn vrouw en ik op het stille kerkhof bij het graf van Ernst Wiechert hadden gestaan en toen wij daarna uitrustten op de oude muur aan de voet van de kerk, met de wijnbergen en de Zürich See beneden ons.

Zo luidden de klokken van Stäfa voor meer dan twintig jaar, toen Wiechert zelf op deze plaats zat en hij even later begon aan zijn rede over Goethe, de grote dichter die voor Wiechert zijn leven lang het lichtende voorbeeld is geweest.

Van Goethe toch heeft Wiechert het ideaal van de humaniteit, van de innerlijk rechtvaardige en uiterlijk edele mens, geleerd. En men kan in Stäfa niet aan de voet van de kerk op de oude muur zitten, zonder èn aan Goethe èn aan Wiechert èn aan het ideaal van de humaniteit te denken. En men kan daar hoog boven de Zürich See en boven de wijnbergen niet uitrusten, zonder zich af te vragen of dat eigenlijk geen tegenstelling is: het streven naar de echte menselijkheid èn het geloof in de grote Mensenzoon, de "naamloze mis" van Amadeus Liljecrona èn het enige offer van Jezus Christus, de kunst van Wiechert èn de kerk van Stäfa.

Ik heb mij dit talloze malen afgevraagd. Ik heb Ernst Wiechert leren kennen, toen wij op het gymnasium zijn *Hirtennovelle* moesten lezen. En van de eerste dag af tot op de dag van vandaag toe heb ik deze schrijver zó in mijn hart gesloten als men dat in zijn leven maar met weinigen doet. Maar ondanks dat, of misschien wel juist daarom, heb ik mijzelf deze vraag talloze malen voorgelegd, echter zonder het antwoord te vinden. En pas in deze weken, bij de langdurige en diepgaande voorbereiding voor deze lezing, is het voor mij gaan "dagen in het oosten".

Men gaat hier over de rand van een scheermes. Om te beginnen moeten wij het ideaal van de humaniteit niet gelijkstellen met het humanisme. Het humanisme betekent de verwereldlijking van het leven, het predikt de vrijheid van de mens. De humaniteit van Wiechert gaat terug tot Goethe, ja tot Lessing en Spinoza, maar ook Paulus predikte reeds: "Al wat waar, al wat waardig, al wat rechtvaardig is, al wat deugd heet en lof verdient, bedenkt dat!" (Filipp. 4: 8). En ook de Heidelbergse Catechismus heeft het over de menselijkheid en het herstel ervan, ja de Catechismus ziet in de christen weer de echte mens terug (antw. 6 en 32). Het ware, het goede en het schone is ook het ideaal van de bijbel, ja wat meer is: het is de belofte der Schrift. De vraag is dus niet: humaniteit, ware menselijkheid, ja of nee? Maar de vraag die wij moeten stellen is: hoe bereiken we die menselijkheid, langs welke weg? Banen wij onszelf een weg langs de cherubs naar de boom des levens, worstelen wij onszelf door onder het flikkerend zwaard, dat zich heen en weer wendt? Dat is humanistische humaniteit. Of, knielen wij aan de voet van het kruis voor Hem die gezegd heeft: "Ik ben de weg, de waarheid en het leven"? Dat is de christelijke menselijkheid.

En zo dikwijls als wij de klokken van Stäfa horen luiden en wij op de oude muur aan de voet van de kerk plaats nemen, zullen wij ook aan Wiechert, juist aan hem die ons zo dierbaar is, de vraag moeten stellen: Is uw *Missa sine nomine* ook een *Missa sine Domino*? Betekent "naamloze" mis tegelijkertijd "God-loze" mis?

Het is onder de mensen van kerk en christendom tot de "goede toon" gaan behoren, om deze vraag wat Wiechert betreft bevestigend te beantwoorden. Ik denk aan wat dr. Langbroek schrijft in de Christelijke Encyclopaedie (s.v.):

De (in de eerste wereldoorlog) beleefde verschrikkingen deden hem het geloof zijner jeugd verliezen. Hij wordt een twister met God, die vaak in blasfemische (godslasterlijke) taal de Jobsvraag stelt naar het waarom van het lijden, God is "ein stummer Gott, eisig vor Gleichgültigkeit" (een zwijgende, ijselijk onverschillige God).

Ik denk ook aan wat Wilhelm Grenzmann over Wiechert schrijft in het boek *Dichtung und Glaube*. Grenzmann rangschikt het werk van Wiechert onder de crisis-literatuur en typeert het met de woorden:

wrok tegen God en twijfel aan de wereldorde. Het betoog van Grenzmann is in een paar zinnen samen te vatten:

- a. Niet zozeer de inhoud als wel de vorm van de bijbel heeft Wiechert beïnvloed. De bijbel is bron voor zijn taalgebruik, zijn stijl. Wiechert neemt uit de bijbel over wat hemzelf past, namelijk de straffende en wrekende God en de oproep tot liefde en gerechtigheid.
- b. Het is niet zo dat Wiechert God nog niet gevonden heeft, maar het is zo dat hij God verloren heeft. Hij klaagt over de wanorde en het lijden in deze wereld en hij klaagt God aan, de onbekende God die deze schepping zo vol gebreken in het leven geroepen heeft.
- c. Door de mens als het beeld van God loopt een barst, die niet meer geheeld wordt. In Wiecherts jeugdwerken bidden de mensen nog, maar de oudere Wiechert twist met God.
- d. Bij dit alles blijft de eis tot het goede, de liefde en de gerechtigheid gehandhaafd, en dit dan vooral in de kleine kring van onze directe omgeving. Wiechert predikt een humaniteit zonder God en zonder godsdienst.

Het is duidelijk dat Grenzmann, en in zijn voetspoor ook Langbroek, hiermee een vernietigend oordeel uitspreekt over Wiechert. Niet slechts over zijn boeken, maar over zijn leven, over hem zelf. Het zal even duidelijk zijn, dat ik zelf van de eerste kennismaking met Wiechert af dit vernietigende oordeel heb afgewezen. Al wil ik wel eerlijk bekennen, dat deze afwijzing aanvankelijk meer een zaak van het hart dan van het verstand was. Maar ook nu ik het werk van Wiechert door-gedacht heb, blijf ik bij mijn afwijzing. Want ik ben van mening, dat men Wiechert alleen maar onrecht kan doen, als men bij de beoordeling van zijn werk niet óók zijn láátste boeken betreft: deel twee van zijn autobiografie *Jahre und Zeiten*, en zijn laatste roman *Missa sine nomine*.

Men kan het Grenzmann niet kwalijk nemen, dat hij deze beide boeken buiten beschouwing gelaten heeft: Grenzmann schreef zijn boek in het jaar dat Wiechert stierf, nog voordat beide werken waren uitgegeven. Maar Langbroek is mijns inziens niet te verontschuldigen: hij schreef zijn artikel tien jaar later. Het zijn deze en dergelijke harde oordelen, waar Wiechert zijn leven lang onder geleden heeft. En dan nog niet eens onder die oordelen zelf, maar onder het onbegrip dat er uit spreekt en dat er van christelijke en kerkelijke zijde steeds voor hem is geweest.

Is het niet waar dan, dat zijn eerste boeken - *Die Flucht*, 1912, *Der Wald* en *Der Totenwolf*, 1920, *Der Knecht Gottes Andreas Nyland*, 1926, - meer heidens dan christelijk waren? Ja, het is zo waar dat de oudere Wiechert dit zelf erkent en er afstand van neemt.

Die Flucht was een egoïstisch boek, zegt hij zelf later; niet maar, een kunstzinnige misgreep, maar een fout in zijn eigen leven. Hij schreef het wel, maar het verlostte hem niet. *Der Wald* en *Der Totenwolf* ziet hij later als een ziekteverschijnsel, als een koorts die het lichaam wel reinigt en geneest, maar dan toch als een koorts die niet in het lichaam thuis hoort. Van *Der Knecht Gottes* zegt hij zelf, dat het een niet christelijk boek was. En van dominee Reimarus, die in dit boek een rol speelt, zegt hij: "Ik houd van Reimarus, niet omdat hij een afvallige is, maar omdat hij iemand is die uit liefde lijdt." Wie zulke dingen van zijn eigen boeken zegt, mag men later deze boeken niet meer voor de voeten werpen.

Maar de latere romans dan? Ik denk aan *Die Magd des Jürgen Doskocil*, 1932, *Die Majorin*, 1934, *Das einfache Leben*, 1939, *Die Jeromin-Kinder*, 1945? En het zijn toch juist deze boeken, waar Grenzmann en Langbroek zich op beroepen! Ik voor mij zou het nog scherper willen stellen: het zijn juist deze boeken, waar Wiechert - ook de oudere Wiechert - zo bijzonder aan gehecht is! Met het jaar 1932 begint voor zijn eigen besef een nieuwe periode in zijn leven. Van *Die Magd* zegt hij zelf, dat hier voor het eerst de gezonde mens aan het woord is in zijn gezonde werk. En *Das einfache Leben*, waarschijnlijk wel zijn meest gelezen boek, noemt hij "mijn boek, het enige van mijn boeken wellicht dat helemaal van mijzelf was". In dit boek schiep hij wel geen werkelijke, maar dan toch in ieder geval een mogelijke, en dus een ware wereld. In *Die Jeromin-Kinder* ziet hij zoiets als de vrucht van een heel leven, die een mens argeloos in de schoot valt. En uitgerkend in deze roman vallen volgens Grenzmann de hardste uitspraken. De mensen in deze roman kennen niets meer dan het weerlichten van de goddelijke toorn en onbegrijpelijke strafgerichten. De vrome gezegden in deze roman zijn niet echt, er is een valse ondertoon, de boeren weten minder dan ze zeggen, uit hun maskers kijken de ogen van de dichter ons aan. De hoofdfiguur uit dit boek, Jons Ehrenreich Jeromin, geeft alle geloof op en wordt aanklager van de hele schepping. Voor hem was het veel meer dan een ontarding van de tijd, voor hem was het een ontarding van de eeuwigheid. Een dodelijke stoot in het hart van God. En de schuld van dit alles is de donkere grond, waar de wereld op rust. Van die ondergrond uit is de hele wereld verschrikkelijk en troosteloos.

Onwillekeurig komt men onder de indruk van wat Grenzmann hier zegt, en het is goed om dit - alweer harde - oordeel grondig op zich te laten inwerken. Ik wil mij voor wat deze tweede periode betreft nu verder beperken tot *Die Jeromin-Kinder* ten eerste omdat ik niet te uitvoerig mag worden, ten tweede omdat Grenzmann vooral in dit boek zijn oordeel bevestigd ziet, ten derde omdat Wiechert al zestig jaar oud is als deze roman verschijnt:

het is zijn vóórlaatste en naar zijn eigen gedachtegang in die tijd, zijn láátste roman. En hoewel dus het oordeel van Grenzmann met alle klem op ons moet afkomen, toch geloof ik dat hij mistast. Toen ik, jaren geleden, dit boek voor het eerst las, had ik een heel andere indruk dan Grenzmann. Natuurlijk is dit geen bewijs voor het tegendeel, hooguit is het een bewijs hiervoor dat alles er van afhangt hoe men een boek leest. Wiechert zelf schrijft erover:

Ik zelf heb in *Die Jeromin-Kinder* nog één keer gepoogd, geen leer te geven en geen stichtelijk boek. Maar het beeld van een wereld op te roepen, die haar ondergang tegemoet gaat, en waarin toch mensen leven die hun hand in het wentelende wiel leggen. In zo'n wereld treft men goed en kwaad, gelovigen en loochenaars, schuld en reinheid.

Dat is wel heel wat anders dan Grenzmann er in leest. Het betekent toch op zijn minst, dat men de schrijver niet met alles wat in dit boek gezegd en gedaan wordt, mag identificeren. Er is goed en kwaad, geloof en ongeloof, schuld en reinheid in zo'n wereld. Ik denk in dit verband aan een brief, die Wiechert eens aan de leerlingen van J. H. Schouten heeft geschreven en waarin hij onder andere ook dit zegt:

Ik geloof, dat jullie de figuren uit het boek verwisseld hebben met de schrijver van het boek.

En dan is er nog iets. Toen ik jaren geleden deze roman las en ook nu, als ik het boek herlees, dringen zich steeds de beelden uit het boek Openbaring aan mij op: de aarde die doordrenkt is van bloed, geblakerd en geslagen onder Gods straffende hand, en daarboven in het midden des hemels vliegt een arend, die met luider stem roept: Wee, wee, wee hun, die op de aarde wonen, vanwege de overige stemmen van de bazuin der drie engelen, die nog bazuinen zullen! En Grenzmann zal toch wel niet willen beweren, dat de mensen uit het boek Openbaring niets anders kennen dan het weerlichten van de goddelijke toorn en onbegrijpelijke strafgerichten. Ik heb het altijd aangrijpend gevonden, hoe Wiechert *Die Jeromin-Kinder* beëindigt:

Het derde deel van dit boek heeft de geschiedenis geschreven, met zware en afzichtelijke letters, en geen literatuur heeft het recht over deze gruwel de flonkering der verheerlijking te spreiden. Er blijft ons niets over dan deze handelenden en lijdenden stil te laten terugkeren tot het hart, waaruit zij eens zijn opgestaan. Het zand zal op hun gebroken ogen liggen, en wij weten niet, wat God nog eens voor heeft met dit zand van Sowirog. Maar dit moge hun stil vergund zijn: Rust voor allen, die slapen en vrede voor allen, die gestorven zijn!

Zo schrijft een mens over zijn "Heimat" in Oost-Pruisen, die onder russische tanks en achter het ijzeren gordijn verloren is gegaan en waarvoor hij tot God schreeuwt om genade en erbarming.

Tast Grenzmann dan helemaal mis met zijn betoog? Spreekt er niets anders uit dan het onbegrip van een enghartige orthodoxie en de wrok van een predikantenstand, die door Wiechert zo dikwijls werd gehekeld?

Integendeel! Wiechert zelf heeft aanleiding gegeven tot deze beoordeling van kerkelijke zijde. En ten dele heeft Wiechert zelf ook inderdaad zo geleefd. Ten dele, dat is niet helemaal. De fout bij de critici van Wiechert ligt niet zozeer in wat zij over hem zèggen, als wel in wat zij niet over hem zeggen. Zij zien maar één lijn bij Wiechert, en er waren bij hem in ieder geval twee lijnen. Wiechert was er de mens niet naar, om alles uit één principe te verklaren en zelf uit één beginsel verklaard te worden. Daarvoor was zijn hart te weinig "samengevoegd", daarvoor was hij teveel een "strijdend mens" (de ondertitel van *Missa*).

Bijna zijn leven lang hebben twee krachten aan hem getrokken: zijn oorsprong en zijn ontwikkeling, zijn opvoeding en zijn opleiding, het geloof en de humaniteit. Het zou niet moeilijk zijn, om in het hele oeuvre van Wiechert deze twee lijnen aan te wijzen. Omdat ik mij in deze lezing moet beperken, wijs ik alleen op wat hij ons zelf meedeelt in zijn autobiografische geschriften: *Wälder und Menschen, Jahre und Zeiten, Totenwald* en *Häftling Nr. 7188*.

Ik denk aan wat Wiechert zegt over de bijbel. Aan het eind van de middelbare school treedt de bioloog-filosoof Haeckel voor hem in de plaats van de Heilige Schrift. Maar dat is dan ook de enige keer, dat Wiechert zich zó over de bijbel uitlaat. Alle andere uitlatingen wijzen in tegenovergestelde richting. Over zijn jongensjaren vertelt hij:

Niets heeft met zo'n kracht en tederheid in die jaren aan mijn ziel gevormd en geschaafd als het Boek der boeken....Vermoedelijk is het zo geweest, dat de eenvoud en eeuwigheid van de bijbelse verhalen zo groot was, dat zij alle ruimten en tijden overbrugden en na tweeduizend jaar in de ziel van een boskind hetzelfde licht ontstaken als over zoveel volken en landen gelijk in den beginne was opgegaan.

Nee, ik schaam mij niet voor de tranen die ik boven de bladzijden van de bijbel weende. Hoeveel armer en kouder zou mijn leven geworden zijn, als ik toen niet in staat was geweest om mij zo grenzeloos hartstochtelijk over te geven aan die wereld, waarin gezondigd en gedood werd als in alle tijden, maar waarin ook geliefd, verzoend en begenadigd werd, en waarin dit alles in een taal gebeurde die ons vandaag nog doet geloven, dat God door de mond van de sprekers zich geopenbaard moet hebben.

En ook de oudere Wiechert leest dikwijls uit het Boek der boeken. Zijn romans bewijzen trouwens, hoezeer hij in de bijbel thuis is. Ja, als hij aan een boek werkt, leest hij niets anders dan alleen af en toe een bladzijde uit de Spreuken van Salomo. En in zijn dagboeknotities uit 1938, de maanden in de gevangenis van München, lezen we telkens de aantekening: "Uit de bijbel gelezen". Op zaterdag 7 mei 1938, één dag na zijn arrestatie, schrijft hij aan zijn vrouw:

Bedankt, dat je zo dapper was. Mijn geweten is zuiver en God zal ons beschermen. In je bijbel heb ik gisteren Psalm 91 en hoofdstuk 13 uit 1 Corinthe gelezen.

De keuze trouwens van juist deze hoofdstukken - "Godsvertrouwen in gevaren", en "De liefde" -, spreekt niet alleen boekdelen over zijn houding tegenover het Woord van God, maar vooral over zijn houding tegenover de God van het Woord.

Dat is dan het tweede, waar ik op wijzen wil: hoe spreekt Wiechert over God? Het sprak voor vader en moeder Wiechert vanzelf, dat zij hun kinderen opvoedden in de "vreze des Heren". En volgens Wiechert zelf liggen de wortels voor zijn loochening van God weer in diezelfde periode van zoëven, het eind van de middelbare school.

Ik was mij ervan bewust, dat ik mijn hand aan de as van de wereld hield, en ik begon mijn revolutie daarmee, dat ik alles afzette wat maar afgezet kon worden: de goede God, Christus, de kerk, de keizer, de staat, de ouders, de onderwijzers, de vrouwen. Er bleef niet veel meer over dan ik zelf, en de wereld was toentertijd voor mijn besef op een wonderlijk eenvoudige en duidelijke manier ingedeeld: zij bestond namelijk slechts uit mijzelf en uit idioten. Men zal me moeten toegeven, dat een eenvoudiger verdeling van deze verwarde en veelkleurige aarde niet goed mogelijk is, en men zal begrijpen dat ik met het mij toegevallen of toegeschreven deel zeer tevreden was. Ik heb later, in niet zulke heldere tijden, nog dikwijls geprobeerd om weer zo'n eenvoudige verdeling van de wereld te bereiken. Maar het is me nooit meer gelukt...

Dat is de ene lijn bij Wiechert, en dan vooral bij de jonge Wiechert. Maar vlak voor zijn deportatie naar Buchenwald schrijft hij aan zijn vrouw:

God zegene en behoede je, als je wakker bent en als je slaapt, en Hij moge je voor mij in het leven houden tot de dag dat ik terugkom.

Zijn laatste dagboeknotitie vóór Buchenwald, 2 juli 1938, bevat slechts deze woorden:

Bewolkt en koel. Lichaam en ziel schoon. Ingepakt en alles Gode bevolen. Vaarwel, vaarwel! Ik weet, dat ik jullie gelukkig zal terugzien. Vaarwel, en God zegene en behoede jullie allemaal!

Na de oorlog, in 1945, houdt Wiechert zijn rede voor de jeugd, en daarin zegt hij:

Laten wij een nieuw begin maken, en weest ervan overtuigd, dat niemand uit de wereld valt, die niet eerst uit God gevallen is.

En nu kan Grenzmann wel beweren, dat deze uitspraak zeer overdrachtelijk is bedoeld, maar in diezelfde tijd ziet Wiechert dit als het gevaar van de na-oorlogse kunst, dat men zich heeft afgewend van het geheimenis van God. Ja, zegt hij, de diepste vraag van deze tijd is de vraag naar de existentie van God, die men wil vervangen door de mens. Waarom, zo vraagt hij, waarom zou de mens die door de atoomsplitsing de natuur vernietigt, ook God niet vernietigen? Dát is de oorzaak van de angst, die de moderne kunst beheerst: men heeft God vernietigd. Men kan dit toch moeilijk meer "overdrachtelijk" noemen.

En zo kom ik tot een derde punt: hoe hield Wiechert het met het geloof? Dat was trouwens ook de vraag, die tante Veronika hem ieder jaar in haar nieuwjaarsbrief stelde. En alleen al het feit dat ze die vraag stelde, bewijst dat ze daar niet erg gerust op was. Het godsdienstonderwijs op de middelbare school in Koningsbergen: daar stierven de figuren uit zijn kinderjaren - Ruth, Jozef en de Heiland zelf - een verstandelijke dood. Ook de catechisatie deed er geen goed aan: uit die tijd stamt Wiecherts massieve uitspraak "Der Pfarrer ist da, aber Gott ist fern". Hij leert bijbelteksten en krijgt niets anders mee dan een slap aftreksel van burgerlijke moraal. Er is niets dat zijn hart raakt, niets dat zijn ogen doet stralen in de hartstochtelijke wens om even goed en edel te worden als diegenen over wie men hem vertelt. Hij schrijft er zelf over:

Ik ben een gelovig kind geweest, zo vroom als alleen een kind kan zijn, en nu is dat voorbij. Ik ben nog niet ongelovig, maar ik ben op de brug der zuchten, die donker zich uitstrekt tussen geloof en ongelooft. Hoe is dat zo gekomen? Ik weet het niet. Het zou makkelijk zijn om anderen daarvoor aansprakelijk te stellen, de stad, de school, de vrienden. Maar iets in mij moet ertegen opgekomen zijn, anders zou ik de proef doorstaan hebben. Het zal wel daaraan gelegen hebben, dat ik niet meer in mijn 'Heimat' rustte, dat ik nieuwe wortels moest schieten, dat ik niet meer in de eenheid was...Ook hier heb ik geen leidsman gehad, en toen ik spoedig daarna tot de filosofie verviel, was het gedurende lange tijd met de gelovigheid gedaan. Bovendien had ik een afkeer van alle dogmata, en de gelovigheid die ik later langzaam heroverde, was van een ander karakter dan de kerk haar eiste.

Wiechert doet belijdenis, maar hij voelt zich als een gevangene dier, dat men gedresseerd heeft en dat men op de jaarmarkt zijn kunstjes laat vertonen.

De middelbare schooltijd eindigt met de (in 1936 reeds als "bedenklijk" gekarakteriseerde) som van negatie, loochening en verachting, en met de (reeds genoemde) simpele tweedeling van de wereld in Wiechert zelf en voor de rest idioten.

Als hij naar de universiteit gaat, waarschuwt zijn moeder hem om de goede God niet te vergeten. Even lijkt het of de zoon naar het bezorgde moederhart gaat luisteren: als hij gouverneur is bij de baltische baronnenfamilie op de Koerische Nering. Hij vouwt de handen weer, hij gaat weer naar de kerk, maar inmiddels voelt hij toch dat hij zich tot gevoelens laat overhalen die hij niet bezit. En het diepgaande contact met de plaatselijke predikant heeft een averechtse uitwerking, en wat een religieuze ommakeer leek te zijn eindigt in een nog diepere scepsis. Tientallen jaren houdt Wiechert zich met deze dingen bezig, met bijbelkritiek, vergelijkende godsdienstwetenschap, volkerenkunde. En nooit duldt hij, dat in zijn bijzijn met een geloof de spot gedreven wordt. Maar de leer van Boeddha is hem tenslotte even veel waard als die van Mohammed, Mozes of Christus. En nog in de tijd, waarin de dan bijna vijftigjarige Wiechert het eerste deel van zijn autobiografie *Wälder und Menschen* schrijft, stelt hij ze allen op één lijn: Shakespeare, Homerus, de Psalmen en de profeet Jesaja. En zelfs tien jaar later nog, na de tweede wereldoorlog, schrijft hij ná de hierboven reeds weergegeven analyse van de moderne kunst:

De kerken hebben dit niet onderkend. Zij strijden voor het Christendom of alleen maar voor de confessies. Maar wie voor confessies strijdt, is in mijn ogen reeds een Godloochenaar. God is alles en de confessies zijn slechts een deel. Ook het Christendom is slechts een deel. Wie beweert de enige waarheid te bezitten, is ver van de waarheid verwijderd. Spinoza heeft dat nog geweten, en Lessing en Goethe hebben dat nog geweten.

En juist in dit verband merkt Wiechert op, dat hij zelf in *Die Jeromin-Kinder* nog één keer geprobeerd heeft, om géén leer te geven of een stichtelijk boek. De critici van Wiechert komen hier volledig aan hun trekken, naar het schijnt. Naar het schijnt, ja, want dit is slechts de éne lijn bij Wiechert. De andere lijn is er ook, en als ergens blijkt dat Wiechert immer een "strijdend mens" is geweest, dan is het wel juist op dit punt van de religie.

Ik wil even afzien van zijn kindertijd, die in dit verband niet "im Frage" komt. Wel van belang acht ik een voorval uit de tijd van zijn gouverneurschap bij familie Von Grotthuss op de Koerische Nering. Wiechert zegt daarover:

Het heeft op mij een onuitwisbare indruk gemaakt, wat mij eens als een schroomvallige biecht werd verteld. De oudste dochter Grotthuss, een meisje van ongeveer twintig jaar, was in Koerland kort voor de revolutie samen met haar paard dat op hol geslagen was, gevallen en na een of twee dagen aan haar verwondingen gestorven. Ze was het lievelingskind van de baron en deze dood had hem ontzaggelijk diep geschokt. Maar toen het kind de laatste adem had uitgeblazen, was hij van de rand van het bed opgestaan, was naar zijn kamer gegaan, was doodmoe op zijn sofa gaan liggen, had de handen gevouwen en had zachtjes voor zich uit gezegd: "Grote God, wij loven U... " Daarin lag voor mij een grootheid en een geborgenheid des harten, die ik nauwelijks kon begrijpen. Het was geen leer of dogma, maar dát was nu gelovigheid. Een gelovigheid, die de hele bestaansgrond zo doordrenkt had, dat geen twijfel, geen noodlottig gebeuren hem iets kon deren. Iets van de glimlach der martelaren en ook van het stralende vertrouwen dat tante Veronika's ogen vulde.

Wel van belang is ook zijn ervaring tijdens de eerste wereldoorlog. In de oorlog, zo ontdekt Wiechert, kan men alleen diegenen vertrouwen, die door het geloof worden vastgehouden. Na het overlijden van zijn eerste vrouw, in 1930, vraagt Wiechert aan een predikant om de begrafenis te leiden. En nooit heeft hij een christelijker liefde ondervonden dan van deze predikant. Geen woord van verwijt komt uit zijn mond, noch voor de levenden noch voor de dode. Hij oordeelt niet, hij beklagt niet. Hij legt het alleen maar in Gods hand en laat het daar liggen tot het laatste gericht. Waar niet alleen de "Pfarrer" aanwezig was maar ook "Gott" zelf, daar heeft Wiechert nooit gearzeld zijn hart open te stellen. En wie Wiechert zijn geloof verwijt, verwijt dit tenslotte alleen maar zichzelf.

Kerstfeest 1936 viert Wiechert in Hof Gagert. Het is een Kerstfeest in de nacht van het Nazidom, en de schaduwen van het concentratiekamp vallen reeds over Wiecherts leven. Eén van de gasten draagt uit zijn gedichten voor:

"Ein Morgen soll noch kommen,
ein Morgen hell und klar,
sein harren alle Frommen,
sein harrt der Engelschar",

en Wiechert voegt er in *Jahre und Zeiten* aan toe: "Wij wisten allen, op welke morgen wij wachtten."

Voordat ik dit derde punt afsluit, wil ik eerst nog op een vierde wijzen: wat de Catechismus "het voornaamste stuk der dankbaarheid" noemt, het gebed. Wiechert vertelt, hoe hij bij het sterfbed van zijn jongste broertje niet kon bidden. Hij vertelt, hoe hij in zijn studententijd leefde als een monnik, alleen met dit verschil dat hij niet bad.

Grenzmann zegt: in de jongere boeken van Wiechert wordt nog gebeden, maar de oudere Wiechert twist met God. Hij zal bedoelen, dat er in de latere boeken niet of op een heel merkwaardige manier gebeden wordt. Maar weer zal men niet in de fout mogen vallen, dat men de figuren uit zijn romans verwisselt met de schrijver. Want de oudere Wiechert bidt wèl. Gedurende de hele oorlog, zegt hij, heb ik van de eerste tot de laatste dag gebeden om de overwinning van de vijanden. En in zijn dagboeknotities uit de gevangentijd lezen we: "Goede God, maak er een eind aan!" "Laten we nu aan de toekomst denken. 'Als God wil'." "Gisteren jullie nog een keer gezien. Zo goed. God dank voor alles." En voor het vertrek naar Buchenwald: "Ingepakt en alles Gode bevolen." Wiechert weet, dat zijn leven en zijn werk geen rekening opleveren die klopt, maar hij eindigt het zestiende hoofdstuk van *Jahre und Zeiten* met de woorden uit Prediker 3 : 1-8 en hij schrijft:

Want dat was het toch, het leven dat wij geleefd en geschreven hebben, zijn hele omvang, zijn middelpunt en zijn diepte. Het was alles, en het was dat waarover ik ondanks alle bitterheid en alles wat uitgerukt, verstrooid en te beklagen is, nu en tot mijn laatste snik zeggen zal: "Ik dank U daarvoor".

In dit verband wil ik ook aan Wiecherts gedichten herinneren, waaruit ik de volgende strofen vertaald heb:

(Uit een tweetal Kerstgedichten)

Nu zoals voor duizend jaren
is het hart van huis zo ver,
buiten laat de trom zich horen,
maar ons is een Kind geboren,
aan de hemel straalt zijn ster.

En:

Gaan eens alle deuren dicht,
één ding toch bewaren:
dat men op de knieën ligt
zelfs met grijze haren.

En "Gebed van een gezegende":

God, geef dat zonder bittere klacht
wij dragen onze bedeldracht
en naar Uw woord ons voegen.
En laat ons naar de ploegschaar gaan,
zolang nog distels voor ons staan,
en laat ons ploegen, ploegen.

Leid thans en telkens, telkens weer
door het hoge gras tot voor mijn deur
de voeten van de armen.
En geef, dat het mij nooit ontbreekt
aan wat Uw hart in liefde ontsteekt:
een weinig brood en veel erbarmen.

Wat, zou ik Grenzmann willen vragen, wat is dit anders dan bidden
dat de oudere Wiechert doet?

En nu komt het belangrijkste wat ik over deze zaak zou willen zeggen. Ik bedoel: hoofdstuk 17 van *Jahre und Zeiten* en Wiecherts laatste roman *Missa sine nomine*.

Ik heb er al op gewezen, dat Wiechert zo omstreeks 1947 *Die Jeromin-Kinder* als zijn laatste boek beschouwt. Hij zegt:

Ik weet niet, of ik nog een boek zal schrijven. Als ik het aan mijn geweten vraag, dan zal ik het moeten doen tot mijn laatste uur, maar als ik het aan mijn hart vraag, dan zou ik het liever niet doen. Mijn hart zou graag bloemstruiken planten en bij de waterlilies zitten, zou graag alle brieven beantwoorden die mij bereiken, nee, niet alle, maar alleen die die om troost vragen. Niet die, die een verklaring van mijn boeken vragen. En ik zou graag nog een paar keer stil op reis gaan en bij diegenen vertoeven die het liefde bewezen hebben. Dat wil zeggen, ik zou graag de grote schulden van mijn leven met mijn boeken, maar nog één keer met het hart betalen.

Zo spreekt iemand, die klaar is met zijn werk en wiens levensring zich gesloten heeft. Niet voor niets heet het zestiende hoofdstuk van *Jahre und Zeiten*: "Avondgedachten".

Maar Ernst Wiechert is nog niet klaar met zijn werk, hij heeft zijn levenskring nog niet gesloten. Want nog is de grote en diepe vrede niet in zijn hart, die er toch zou moeten zijn als dit het einde betekende. Het betekent het einde niet. Wiechert verlaat Duitsland en gaat naar Der Rütihof aan de Zürich See. En daar, hoog boven de wijnbergen in het land van Goethe en Schweitzer, daar zal hij nog de vertellingen *Der Richter* en *Die Mutter* en de grote roman over Amadeus Liljecrona schrijven.

En daar, op Der Rütihof, schrijft hij in 1948 nog een zeventiende hoofdstuk voor zijn autobiografie, en in de titel van dat hoofdstuk alleen al - "Das letzte Kapitel" - klinkt iets door van de grote plechtigheid van het Boek der boeken.

En in dat laatste kapittel van zijn levensboek schrijft Wiechert dan, wat mijns inziens te waarderen is als een grote schuldbelijdenis:

Het kwam mij voor, dat ik weer vroom geworden was, zoals ik het als kind was geweest. Het waren niet meer "adelaarsvlerken" die mij droegen, maar het was mij alsof de vleugels van een engel zich stil en zilverkleurig over dit stuk aarde uitbreidden. En alsof God mij alles vergeven had, wat ik in hartstocht en smartelijke liefde tegen Hem gesproken en misdaan had.

Het is niet alleen de kunstenaar die Der Rütihof vergelijkt met het Forsthaus Kleinort, maar het is de mens Wiechert die - eindelijk! - weer tot zijn oorsprong terugkeert.

Stond de nok van de schuur niet onder de sterren zoals de schuur uit mijn kindertijd? En stonden ze niet stil langs de met wijnranken begroeide muur, zij die mij geleid hadden tot hier toe? Levenden en doden? Het laatste weten in de donkere ogen, de laatste liefde in de kloppende of verkilde harten? Ik huiverde in het grote zwijgen, en ik wist dat ik bij alle eenzaamheid nooit alleen zou zijn. Dat ik nooit zonder rechtvaardiging zou zijn, nooit zonder troost, nooit zonder geloof.

...Wat een weg van de eerste kinderschoenen af tot op deze drempel! Hoeveel geduld dat aan mij besteed is, hoeveel goedheid, hoeveel liefde! Ik heb de wereldraadsels niet opgelost en ook niet de geheimen van mijn eigen binnenste. Maar ik heb niet opgehouden ze stil te vereren en in dit uur vroom de handen te vouwen, voor alles wat de dag, voor alles wat het leven genomen en gegeven heeft.

En ik zeg zachtjes voor mezelf de verzen op, die ik op dit huis geschreven heb, nog voordat ik op zijn drempel zat:

Jij, laatste huis van heel mijn leven,
ik kniel nu op de drempel stil,
het is of jij me wilde geven,
wat alleen nog God mij geven wil.

Zó eindigt het laatste kapittel van Wiecherts leven: met het Boek der boeken, met de Goddelijke vergeving, met het kinderlijk geloof en met het voornaamste stuk der dankbaarheid, het gebed.

En nu wordt het leven van deze "strijdende mens" doorzichtig. Nu doorzien we, hoe deze mens van het heidendom (de bossen van Oost-Pruisen waren zijn god, in de eerste periode) via een menselijk, al te menselijk humaniteitsideaal gekomen, ja getrokken is tot de voet van het kruis. Men zou het leven van Ernst Wiechert zelfs schematisch, met jaartallen erbij, kunnen indelen: van 1912 tot 1930 overheersen de *Wälder*, van 1931 tot 1947 zijn het de *Wälder und Menschen*, van 1948 tot zijn dood is het: *Wälder und Menschen und Gott*, - en wat is dit laatste anders dan de ware, christelijke humaniteit?

Men zou van deze "magiër uit het oosten" hetzelfde kunnen zeggen als wat zijn tijdgenoot dr. K. Schilder eens heeft gezegd over die andere magiërs uit het oosten, die van de Kerstgeschiedenis: deze "magiër van het oosten" is gelokt door het Woord Gods in de natuur, geleid door het Woord Gods in de Schrift, en geknield voor het Woord Gods in het vlees. Zó heeft God dit hart "geneigd" en "samengevoegd". De man, die de aarde wilde bewegen en die de hemel bestormde, die man is aan het eind van zijn leven door God weer tot een kind gemaakt.

En dáárom is het heel goed te begrijpen, dat men Wiecherts laatste roman niet begrijpt. Op het ogenblik dat ik dit schrijf, beschik ik niet over de vindplaats, maar in een boek over de duitse literatuurgeschiedenis las ik: *Missa sine nomine* is een "onbegrijpelijke nalatenschap". Onbegrijpelijk, ja, voor wie niet begrijpt, dat meester-dromer aan het eind van zijn leven op de knieën is gebracht. En dát heeft Wiechert in zijn "geestelijk testament" willen duidelijk maken. Wiechert heeft nooit kans gezien zichzelf helemaal buiten zijn boeken te houden. Ook, juist in zijn laatste boek niet. *Missa sine nomine* tekent het leven van Wiechert zelf, niet alleen het laatste gedeelte van zijn leven, na de nacht van de tweede wereldoorlog, maar zijn hele leven. Eén van de vrouwen uit dit boek wil nog één keer terug naar de baltische kust, om nog één keer het witte zand tussen haar vingers weer op het strand te laten glijden. Wie zó de woorden van *Missa sine nomine* door zijn vingers laat glijden, zal plotseling ontdekken dat er parels achterblijven in zijn hand. Niet *Die Jeromin-Kinder*, maar de parels uit *Missa sine nomine* zijn de uiteindelijke vrucht van het leven van Ernst Wiechert.

Ik hoef de donkere tinten niet meer te schilderen: Amadeus komt uit het concentratiekamp terug als een wolf, hij is geen christen, hij is uit de triptiek gestapt. Ieder kan dat nalezen in het boek. Wat ik nu wil doen, is u alleen de parels laten zien die in onze hand blijven liggen: een paar parels, of misschien is het maar één parel. Maar ook als wij slechts één parel in de hand houden, is ons leven "niet ijdel" geweest "in de Here".

In de eerste plaats valt het op, dat de hoofdfiguur uit dit boek, baron Amadeus, veel krachtiger tegenspel geboden wordt dan in één van de andere romans van Wiechert. Ook in zijn andere boeken klinkt er stem èn tegenstem, maar nergens is die tegenstem zo krachtig, zo christelijk ook, als in *Missa sine nomine*. Een enkel voorbeeld voor elk van Amadeus' tegenspelers: de oude koetsier Christoph, van wie we al gehoord hebben hoe hij Amadeus wijst op zijn taak ten opzichte van het meisje Barbara, vraagt aan de baron:

"Dacht je, mijnheer de baron, dat God het leuk vond, om mij te laten schrikken? Een oude man met wit haar?" Wie Wiechert ook maar enigermate kent, zal moeten toegeven dat het hem ernst was toen hij schreef: "...alsof God mij alles vergeven had, wat ik in hartstocht en smartelijke liefde tegen Hem gesproken en misdaan had." Een andere tegenspeler van baron Amadeus, de jood Jakob, zegt na de mislukte aanslag: "God heeft mijnheer de graaf lief", of Jakob zegt iets anders, dat Amadeus niet verwacht en dat hem telkens weer verbaast en gelukkig maakt. Dat de derde tegenspeler een predikant is en dat dominee Wittkopp een grote hulp is voor baron Amadeus, is zeer veelzeggend voor wie weet hoe zeer Wiechert de predikantenstand altijd heeft gehegeld. Ook Wittkopp wijst de baron op zijn taak tegenover het meisje: "Begrijpt u nu, waarvoor God u heeft uitverkoren? Ik zou zo graag willen, dat u het begreep. U hoeft het niet 'God' te noemen, maar u moet weten, dat wat u als taak is opgelegd zó schoon is, dat ik zelf het alleen maar 'God' kan noemen. Omdat het boven alle menselijke daden en gedachten uitgaat." Deze drie voorbeelden zouden met vele te vermenigvuldigen zijn.

En dan in de tweede plaats Amadeus zelf. Ook Amadeus mediteert, evenals we dat Wiechert reeds hoorden doen, over de na-oorlogse tijd: "En de angst zal komen, Erasmus, haar eerste koude ademtocht is er al. De ontzettende angst voor de verschrikkelijke eenzaamheid van het menselijk geslacht, dat de grootmoeder en Onze Lieve Heer heeft afgezet, om in plaats daarvan de atomen te splitsen of raketten naar de maan af te schieten." Men lette er op, dat het Amadeus is die dit zegt, en dat hij dan eigenlijk al geen wolf meer is. Later, als Amadeus nadenkt over de boze tijd en de boze wereld waarin wij leven, zegt hij bij zichzelf: "Het geduld en het geloof der heiligen, dat was het grote woord van het begin en van het einde." Als hij na de mislukte aanslag gewond tussen de vennen ligt, glimlacht Amadeus, "alsof glimlachen zonder angst de enige weg was naar een ruimte, waarin hij zelf niet meer woonde en ook de doden niet, maar het andere, dat Jakob God noemde." Amadeus weet niet, hoe hij zijn taak tegenover Barbara vervullen moet. "Alleen wist hij, dat hiervoor 'het geduld der heiligen' nodig was en voor het eerst beseftte hij de diepe zin van deze eenvoudige woorden. Hij wist echter niet, dat hij al lang opgehouden had 'voor zichzelf' te leven. Zoals iedereen daarmee ophoudt, wanneer hij leeft voor het heil van een ander mensenkind." We horen ook, hoe Amadeus troostend tegen Barbara zegt over de bijbel: "Dat boek is nooit uit. Het is als een ring, die overal begint en nergens eindigt. En achter het laatste 'amen' begint het onmiddellijk van voren af aan: 'In den beginne schiep God hemel en aarde...'"

Barbara komt na de geboorte van het kind tot de ontdekking, dat zij haar geestelijke storing helemaal vergeten is, en ze vraagt aan Amadeus waarom dat zo is. Amadeus antwoordt: "Waarschijnlijk heeft het kindje Jezus het zo gewild. Vaak wil het, dat wij vergeten. Het heeft ook gewild, dat ik het kamp vergat en daarom heeft Het een kind in mijn handen gelegd. Zonder het kind zou ik 't niet hebben kunnen vergeten!" Christus zelf heeft Amadeus deze last dus opgelegd, en door Amadeus' mond erkent Wiechert, dat de last van Christus niet zwaar is en zijn juk licht. Ik heb al voorgelezen, hoe Amadeus na-mijmert over het wonder dat er in zijn leven is gebeurt:

"Dat de grote, wijze ordening hen beiden omsloot, hen állen omsloot, wanneer ze maar gehoorzaam en ootmoedig waren. En wanneer ze zonder macht waren."

Wie hoort in deze woorden niet een echo van Paulus' "als ik zwak ben, dan ben ik machtig"? Wie moet niet erkennen, dat Amadeus hier geworden is als de kinderen? Maar ook nu nog overvalt Amadeus soms het verdriet van de eenzamen.

"Het diepe verdriet van hen, die een ideaal in hun leven kennen en 'het geduld der heiligen' nodig hebben. Die hun vermeende zekerheid elke nacht opnieuw moeten veroveren, opdat de anderen niet onzeker worden wanneer ze 's morgens op de drempel staan. Dan liep hij weer door de vennen, zoals hij het in het begin had gedaan en zat hij een tijdlang bij de twee jeneverstruiken, waar de "donkere" gelegen had en daarna hij zelf en langzaam zag hij het weefsel weer, waarin zijn leven gevlochten was. Dan zag hij in, dat alles goed was en dat de mens er zich voor moest hoeden, om het beter te willen maken. Ook de mens met grijs haar moest dit niet proberen, hij misschien wel het allerminst. En dan kon hij weer rustig op een der turfhopen zitten en kijken naar dominee Wittkopp, die op zijn schop leunde en samen met hem op de avond wachtte." En zo gaan de jaargetijden over het land, "Het was het bestendige van de aarde, ook van een verwoeste aarde, even bestendig als de goede God, Die haar bestuurde." "En ook al was je niet zo gelovig als Wittkopp of als vroeger Christoph, toch was het net, alsof je zacht met God sprak. Zoals vroeger eens aan de rand van de woestijn de moedeloze in het zand had geknield en plotseling een engel voor hem stond, die glimlachend zijn boodschap bracht."

Men heeft Wiechert van christelijke zijde steeds deze zin uit zijn *Totenwald* voorgehouden, dat "er door het beeld Gods een barst liep, die niet meer helen zou". Welnu, deze bitterheid is in *Missa sine nomine* overwonnen, als Amadeus denkt:

"De som van de uren achter het prikkeldraad bijvoorbeeld, waar je, zoals de mensen zeiden, 'aan de poorten van de hel' had gestaan. Waar niet alleen het leed, de ontzetting en de dood zich hadden geopenbaard, maar waar, wat belangrijker was, de mens zich had prijs gegeven. En wie dit had kunnen overwinnen, de dood en de mens, wie het beeld van de mens en daarmee het beeld van God niet voor altijd had verloren, die kon nu ook stil blijven staan, wanneer de wang van een meisje tegen zijn schouder rustte. Stil en geduldig, omdat men in zijn moeilijke uren geleerd had, stil en geduldig te zijn, ook al was het nog lang niet 'het geduld der heiligen'."

En zó is gedurende die drie jaren in de schaapskooi baron Amadeus gelouterd, en misschien is Der Rütihof voor Wiechert geweest wat de schaapskooi was voor Amadeus. En zó kan Amadeus op het derde Kerstfeest "het laatste" weer spelen, de stille, kinderlijke dialoog met God. Baron Amadeus staat weer in de triptiek en de levensring van Ernst Wiechert heeft zich gesloten. Toen kon Wiechert zelf ook de ogen sluiten, toen, eerder niet. Want toen was het weer als in het begin, toen rustte zijn hart weer in God.

Missa sine nomine is Wiecherts eerste grote boek, dat niet in de "Heimat" van Oost-Pruisen speelt. De schrijver is losgekomen van zijn vaderland. Hij is op weg naar een beter vaderland. En dát heeft hij in dit boek tegen al zijn vrienden en zijn vijanden willen, en ook moeten, zeggen. De handen, die het boek geschreven hebben, zijn duidelijk herkenbaar Ernst Wiecherts handen, maar de stem is al Christus' stem. Zó zien wij er in het leven van onze meester-dromer iets van, hoe de heerlijkheid en de eer der volken het nieuwe Jeruzalem binnen gebracht wordt.

Baron Amadeus zorgt ervoor, dat het meisje Barbara vrolijk wakker wordt uit haar geestelijke ineenstorting. En Amadeus dóet dat door haar sprookjes te vertellen.

Zo vertelt Wiechert in zijn laatste boek ook aan ons, nee niet over een "werkelijke wereld", maar wel over "een mogelijke, en dus een ware wereld". Want de wereld, zoals die in het sprookje opgetrokken is, is niet de wereld van de wonderen en de tovenaars, maar van de grote en laatste gerechtigheid, waar de kinderen en volkeren van alle eeuwen over hebben gedroomd (Voorwoord op *Märchen*). In de uiteindelijke overwinning van die gerechtigheid heeft Wiechert onwankelbaar geloofd.